
प्रकरण तिसरे

प्रादेशिकतेचा वाङ्-मयीन शोध

प्रकरण तिसरे

प्रादेशिकतेचा वाड्-मयीन शोध

प्रादेशिकतेबद्दलची विविध मते

कोणत्याही वाड्-मयाची व्याख्या करणे तसे कठीणच असते. तथापि अभ्यासाच्या सोयीसाठी त्या त्या वाड्-मयप्रकारासंबंधीच्या वेगवेगळ्या विचारवंतांच्या, अभ्यासकांच्या विविध कल्पना व त्या विशिष्ट वाड्-मयाबद्दलच्या वैशिष्ट्यांचा विचार लक्षात घ्यावा लागतो. द.ता.भोसले यांच्या कथावाड्-मयातील प्रादेशिकतेचा विचार करताना प्रादेशिकतेबद्दलची विद्वानांची मते येथे विचारात घेणे क्रमप्राप्त ठरते. यामुळे ग्रामीण वाड्-मयातील प्रादेशिकतेबद्दलच्या विशेष कल्पना आपण लक्षात घेऊ शकतो.

लेखकाचे व्यक्तिमत्व तो लहानाचा मोठा होतो, त्या भौगोलिक परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर घडत असते. त्याच्या भोवती असणा-या निसर्गाचा, त्या निसर्गातील हवामानाचा, झाडाझुडपांचा विशेष परिणाम त्याच्या मनावर होत असतो. तसेच तेथील समाजमानाचा परिणामही त्याच्या व्यक्तिमनावर होत असतो. एकट्या लेखकाच्या नव्हे तर, त्या प्रदेशातील सर्वच व्यक्तीच्या जीवनमानावर आणि मनावर त्या प्रदेशाचे संस्कार झालेले असतात. विविध ठिकाणच्या बदलत्या निसर्गाच्या पार्श्वभूमीवर त्या त्या प्रदेशातील मानवी जीवन घडत असते. याच निसर्गाच्या पार्श्वभूमीवर मानवी मनही विशिष्ट त-हेने पोसलेले असते. "विशिष्ट प्रदेशात तिथल्या भूमीवर, वातावरणात झाडाझुडपांच्या संगतीत वावरणा-या माणसाचं जीवनच नव्हे तर त्याचं मनही भिन्न होते. प्रत्येक ठिकाणची माती रंगानं, गंधानं वेगळी असते. तशी पीकपाणी देण्याचीद तिची क्षमताही. घनदाट जंगलं, थोमान घालणारा वारा, झाडी याउलट उघडी-

बोडकी माळराने, दुष्काळी नापीक जमीन यांचेही मानवी स्वभावावर म्हणजे जीवनावर परिणाम होणे शक्य आहे. त्यातूनच भिन्न-भिन्न परिस्थितीत प्रदेशा-प्रदेशात भिन्नता निर्माण होते आणि त्यातून त्यांची व्यक्तित्वे व अस्मिता घडवली जाते." ¹ असे श्री. मा. कुलकर्णी आणि गो. रा. दोडके हे प्रादेशिकतेच्या संदर्भात विचार मांडतात. त्यांनी व्यक्त केलेल्या या विचारातून सामूहिक प्रादेशिक जीवनांच्या जडणघडणीस कोणकोणत्या गोष्टींचा हातभार लागतो याची कल्पना येते.

तात्पर्य मानवी जीवनाच्या व मनाच्या जडणघडणीस भौगोलिक व नैसर्गिक परिस्थिती बहुतांशी कारणीभूत ठरते, हेच येथे स्पष्ट होते.

सांस्कृतिक परंपरांचे व्यक्तित्वावर झालेले संस्कार विलक्षण दृढ स्वरूपाचे असतात. गांव, धर्म, जात, आर्थिक वर्ग, व्यवसाय इत्यादींच्या अधिष्ठानावर उभ्या असलेल्या सामाजिकतेचा परिणामही व्यक्तित्मावर होत असतो. या परिणामातूनच लेखकाचे व्यक्तित्व घडलेले असते. लेखकाखेरीज तेथील प्रदेश व्यक्तींच्या मनावरही याच वातावरणाचा प्रभाव असतो. कोणत्याही प्रदेशातील सामाजिकता, सांस्कृतिकता ही त्या प्रदेश परिणामातून निसर्ग परिणामातून जन्माला आलेली असते. अर्थातच तिथल्या मानवी जीवनमानाच्या जडणघडणीत तिथल्या निसर्गाचा फार मोठा वाटा असतो. (तात्पर्य तिथल्या मानवी जीवनमानाचा तिथल्या निसर्गमानाशी कशाप्रकारचा संबंध आहे, हे प्रादेशिक साहित्यात येणा-या "प्रादेशिक वातावरणातून" स्पष्ट होत असते.) यालाच आपण मानवी जीवन व निसर्ग यांचे सहजीवन म्हणतो. -- "निसर्ग आणि मानव यांचे सहजीवन लेखकाच्या कलाकृतीत जिवंतपणे अवतरते तेव्हाच प्रादेशिक वातावरण निर्माण होते. हे वातावरण त्याच्या कलाकृतीतील विविध पात्रांच्या स्वभावातून, कृतीतून व उक्तीतून साकार होत असते. त्या प्रदेशातील निसर्गाचा व व्यक्तीचा जो अन्योन्य संबंध आलेला असतो, तोच त्याच्या साहित्यकृतीत चित्रित होत असतो, हा संबंध अधिक स्पष्ट होण्यासाठी तेथील सांस्कृतिक आणि सामाजिक वातावरणाचा आधार घ्यावा लागतो." अशी प्रा. स. शि. भावे ² यांची प्रातिनिधिक भूमिका दिसून येते. थोडक्यात प्रादेशिकतेमध्ये नैसर्गिक, सांस्कृतिक व सामाजिक वातावरणाला महत्त्व असते असेच त्यांनी सांगितले आहे. अर्थातच भौगोलिक, नैसर्गिक

सांस्कृतिक व सामाजिक पार्श्वभूमीच्या परिणामातून आकारास आलेल्या जीवनदर्शनाला प्रादेशिक विशिष्टता लाभलेली असते हेच सरे.

नागनाथ कोतापल्ले³यांनीही प्रादेशिक साहित्याच्या संदर्भात आपले विचार व्यक्त केले आहेत. "ग्रामीण संस्कृती"पेक्षा "प्रादेशिक संस्कृती" भिन्न आहे असे ते म्हणतात. पण या दोन्ही संस्कृतीतील नेमके वेगळेपण काय आहे, हे मात्र ते सांगत नाहीत। असो, त्यांना प्रादेशिक साहित्याच्या दृष्टीने एक संपूर्ण असा प्रदेशच महत्त्वाचा वाटतो. प्रादेशिक साहित्य हे प्रामुख्याने समूहकेंद्रीत असते व एखादी व्यक्ती त्यातून प्रमुख असली तरी तिच्यातून ध्वनित होते असतो तो संबंध प्रदेश. अशावेळी ती व्यक्ती स्वतंत्रपणे नजरेत भरतेही. परंतु शेवटी ती त्या प्रदेशाशीच बांधली गेली आहे, हेच अधिक नजरेत भरते. अर्थातच त्यांच्या या मनातून प्रादेशिक साहित्यात समूहकेंद्रितता, सामुदायिकता तथा सामुहिकता महत्त्वाची ठरते हेच दिसून येते. थोडक्यात म्हणजे नागनाथ कोतापल्ले, आनंद यादव आणि प्रस्तुत संशोधनाचा विषय असलेले डॉ. द. ता. भोसले यांनी प्रादेशिक साहित्याची भूमिका मांडताना प्रादेशिक साहित्य हे समूहनिष्ठ आहे याच विचाराचा प्राधान्याने पुरस्कार केलेला आहे. या संदर्भात द. ता. भोसले⁴ यांनी "हृदयपार" कादंबरीचे दिलेले उदा. लक्षात घेता येते. कारण या कादंबरीतील राजेमास्तर या व्यक्तीचेचत्रणाचे प्राबल्य दिसले तरी दुर्गेश्वर, बुरोंडी, भैरोबोवाची पालखी, तिथल्या परंपरा, तेथील माणसांची जिद्द, त्यांचा चिवटपणा, तेथील निसर्ग हे सुध्दा प्रभावीपणे आणि जिवंतपणे साकार झाले आहे. (या सर्व घटकांमधून एक संपूर्ण प्रदेश साकार झाला आहे, असे ते सांगतात. | याचा अर्थच या तीनही विचारवंतांना कोतापल्ले, यादव, भोसले यांनी) (प्रादेशिक कादंबरीतील सामूहिकतेचे महत्त्व अधिक पटलेले आहे.) एका दृष्टीने त्यांचे विचार पटण्यासारखे आहेत. कारण प्रादेशिक साहित्याच्या दृष्टीने एक संपूर्ण प्रदेशच महत्त्वाचा ठरतो. संपूर्ण प्रदेश यामध्येच त्या प्रदेशातील सारे काही येते.

"प्रादेशिक साहित्याच्या दृष्टीने भौगोलिक असा एक संपूर्ण प्रदेशच्या प्रदेश महत्त्वाचा ठरतो. त्या संबंध प्रदेशाचे जे एक लोकजीवन झालेले असते ते

महत्त्वाचे ठरते. अर्थात ही संस्कृती नागर संस्कृतीपेक्षा वेगळी असते. तिला नागर संस्कृतीचा शाप लागताच तेथील प्रादेशिक संस्कृती हळूहळू संपत जाण्याची शक्यता असते." 5 प्रादेशिक साहित्यातील संस्कृतीच्या संदर्भात डॉ. मदन कुलकर्णी 6 यानीही याच मताला पुष्टी दिलेली आहे.

तसा विचार केला तर प्रादेशिक जीवन शतकानुशतके चालत आलेले असते व या जीवनाला तेथील संस्कृतीचे परिणाम चिकटलेले असतात. प्रगत जीवनाचा या प्रादेशिक जीवनावर प्रभाव पडून तेथील प्रदेश संस्कृतीचे प्राचीनत्व अधिक उजळून निघते. यावरून प्रगतीत आले स्वरूप जपण्याचा प्रयत्न ग्रामजीवन करित असते हेच येथे स्पष्ट होते. त्यात भूते, प्रेते, इर्षा, प्रतिहिंसा, न्याय-अन्याय, पाप-पुण्य, इ. गोष्टी असतात आणि त्याला एक वेगळा गोडवाही असतो. सणवार, उत्सव करण्याच्या विशिष्ट पध्दती असतात. "त्यावेळी लोकगीते गायली जातात. लोकगीतांच्या आणि लोकसंगीताच्या तालावर नृत्ये केली जातात. या सर्वांची चित्रणे प्रादेशिक कथा-कादंब-यातून जेव्हा येतात तेव्हा ती नागर जीवनाच्या तुलनेने नैसर्चितपणे वेगळी वाटतात.

"नैसर्ग" या घटकाला प्रादेशिकतेमध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. विशिष्ट प्रदेश जीवनाशी अपरिहार्यपणे संलग्न असणारा तो घटक आहे. किंबहुना प्रादेशिक साहित्याला अभिप्रेत असलेला प्रदेश हा ऋतुचक्राशी तथा नैसर्गाशी बांधला गेलेला प्रदेश असावा लागतो. प्रादेशिक साहित्यातील या नैसर्गाचे महत्त्वपूर्ण स्थान स्पष्ट करताना डॉ. मदन कुलकर्णी म्हणतात, "प्रादेशिक साहित्यात नैसर्गाला स्वतंत्र महत्त्व असते. तो आत्मस्पर्शी व आत्मसाक्षात्कारी असतो. भौगोलिकतेचाच एक घटक म्हणून नैसर्गाचा उल्लेख करता आला तरी वाङ्मयात नैसर्ग येतो तेव्हा हा नैसर्ग एक सजीव पात्र बनून येतो." 7

डॉ. प्रल्हाद वडेरा प्रादेशिक साहित्यातील नैसर्ग व मानवाचा "अतूट संबंध" व्यक्त करताना म्हणतात, "माणसांपासून या वाङ्मयातला नैसर्ग वेगळा काढता आला, मग तो कितीही बहारदार असो तर ते वाङ्मय प्रादेशिक ठरणार

नाही." 8 त्यांनी निसर्ग व मानव हे दोन्ही घटक महत्त्वाचे मानले आहेत आणि ते बरोबरही आहे. कारण निसर्गाशिवाय मानव नाही आणि माणसाशिवाय निसर्ग नाही असा प्रादेशिक साहित्यातील "मानव व निसर्ग" यांचा अतूट संबंध आहे. त्यामुळे त्यांना अलग करता येत नाही. अर्थात प्रादेशिक साहित्यात निसर्ग व मानव यांच्या पकोत्रत चित्रणाला महत्त्व असते. तात्पर्य निसर्ग हे प्रादेशिक साहित्याचे एक अविभाज्य अंग आहे, हेच येथे स्पष्ट होते.

प्रादेशिक साहित्यात येणारा प्रदेश हा मुख्यतः ग्रामीण प्रदेश असतो. या प्रदेशाला स्वतःची अशा खास आणि वेगळी प्रदेश वैशिष्ट्ये असतात आणि या स्वतःच्या अशा वेगळ्या प्रदेश वैशिष्ट्यांमुळेच त्या प्रदेशाला स्वतःचे असे स्वतंत्र व्यक्तिमत्व लाभलेले असते. डॉ. द. ता. भोसले यांच्या कथावाङ्मयात सुद्धा ही वैशिष्ट्ये आढळतात व तीच स्पष्ट करण्याचा माझा प्रामुख्याने या लघु-शोध-प्रबंधाचा प्रमुख उद्देश आहे. "अगं अगं म्हशी" आणि "पाऊस" या दोन कथासंग्रहांच्या आधारे असा हा विषय आहे. या दोन कथासंग्रहात प्रामुख्याने सांगोला, पंढरपूर, परिसरातील प्रादेशिकता प्रकर्षाने आढळते. (त्यातूनच त्या प्रदेशाचे स्वतःचे असे व्यक्तिमत्व सिद्ध होत जाते.) यासंबंधीचे विवेचन मी प्रकरण चार मध्ये केले आहे.

देशकाल परिस्थितीलाही प्रादेशिक साहित्यात महत्त्वाचे स्थान असते. समाज, राष्ट्र, राज्य, संस्कृती तसेच राष्ट्राची धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय पार्श्वभूमी आणि परिस्थिती तसेच आचार, विचार, परंपरा, राहणीमान, रितीरिवाज इ. चा समावेश देशकाल वातावरणात होतो.

✓ ("ग्रामीण" आणि "प्रादेशिक" या दोहोंतील महत्त्वाचा फरक असा की प्रादेशिक साहित्याचे क्षेत्र हे ग्रामीण साहित्यापेक्षा व्यापक असते.) या दोहोंत व्याप्तीचाच तेवढा फरक आहे असे नाही, तर या दोहोंच्या प्रकृती वैशिष्ट्यांचे तथा घटक तत्वांचे आविष्करण गुणधर्म भिन्न आहेत असे म्हटले जाते. समूहकेंद्रितता हा प्रादेशिक साहित्याचा महत्त्वाचा विशेष आहे. तरीही प्रादेशिक साहित्यात येणारे ग्रामजीवन

हे स्वतंत्रपणे येत नाही तर ते एकूण प्रादेशिक जीवनाचाच, प्रादेशिक संस्कृतीचाच एक लहानसा तुकडा म्हणून येते असे म्हटले जाते.

प्रादेशिक साहित्यात साकार झालेली संस्कृती नैसर्गिक, प्राकृतिक आणि अकृत्रिम असते. स्वतःचे स्वत्व जपून असते. शहरी संस्कृतीपेक्षा ती अगदी वेगळी असते, लोभस असते. मराठी साहित्यात ती जेव्हा प्रकट झाली तेव्हा सुरुवातीच्या काळात तिची उपेक्षा होऊनही नंतर तिचे आकर्षण वाढले, हीच तिच्या सच्चेपणाची कसोटी म्हणावी लागेल.

व्यंकटेश माडगुळकरांच्या "माणदेशी माणसं" इतकाच माणदेशही महत्त्वाचा ठरला आहे. अर्थात निसर्ग आणि मानव हे दोन्हीही खरे तर प्रादेशिक साहित्यात अपरिहार्य आहेत हेच स्पष्ट होते. इतर साहित्यात आलेला निसर्ग हा केवळ पार्श्वभूमी म्हणून किंवा सजावटीपुरता आलेला असतो. पण प्रादेशिक साहित्यात तो एक जीवमान अंग म्हणून, एक स्वतंत्र पात्र म्हणून अवतीर्ण होतो. म्हणून तो पात्रांपासून वेगळा काढता येत नाही, हे सर्व अभ्यासकांनी स्पष्ट केले आहे.

अशाप्रकारे प्रादेशिक साहित्यामध्ये त्या प्रदेशातील निसर्ग, मानव, तेथील लोकजीवन, जीवनधारणा, रूढी परंपरा, लोकसंकेत, लोकभाषा, लोकसंस्कृती या सर्वांचा अंतर्भाव होतो. त्यामध्ये भाषिक वैशिष्ट्यांलाही प्राधान्य असते. प्रादेशिक साहित्यातील प्रदेशाला स्वतःचे असे खास वैशिष्ट्ये असते. प्रादेशिकतेचा व्यक्तिजीवनावर होणारा परिणाम पात्रांच्या कृती-उक्तीतून आणि जीवनमानातून व्यक्त होत असतो. उदा. माणदेशासारख्या दुष्काळी नापीक प्रदेशातील धनगरांना मेंढपाळीचा व्यवसाय करण्याशिवाय पर्यायच नसतो. येथे तो प्रदेश तेथील व्यक्तीला एक विशेष चाकोरी घालून देतो. (त्यामुळे त्या प्रदेशाचे रंग तेथील व्यक्तिजीवनालाही कसे प्राप्त होतात,) हे या उदाहरणांवरून दिसून येते. म्हणून प्रादेशिक साहित्यात त्या प्रदेशाला आणि त्या प्रदेशाने नियत केलेल्या लोकजीवनाला कळत नकळत महत्त्व येते. अशाप्रकारे प्रादेशिक साहित्यामध्ये विशेष प्रदेशातील लोकजीवन, जीवनधारणा, रूढी-परंपरा,

लोकसंस्कृती, लोकसंकेत, शेतीभाती, सामूहिकता आणि त्या प्रदेशातला वैशिष्ट्यपूर्ण निसर्ग या सर्वांच्या पारेपाकातून उद्भवलेले पेचप्रसंग, समस्या, ताणतणाव व जीवननाट्य यांचे दर्शन घडोवण्यावर भर दिलेला असतो, हेच सरे.

प्रादेशिकतेमुळे साहित्याला लाभणारा वेगळेपणा

प्रादेशिक साहित्याला वेगळेपणा लाभतो का ? या प्रश्नाचा विचार करताना - "लाभतो" असेच उत्तर द्यावे लागते. म्हणजेच प्रादेशिकतेमुळे साहित्याला वेगळेपणा लाभतो, असेच म्हणावे लागते. या संदर्भात व्यंकटेश माडगुळकरांच्या "बनगरवाडी"चे उदाहरण पुरेसे ठरेल. या कादंबरीतील धनगरांचे जीवन "माणदेश" या प्रदेशाशी बांधले गेले आहे. प्रदेश वैशिष्ट्यानुसार तेथील धनगरांचे जीवनवैशिष्ट्य घडले आहे. मुख्यतः माणदेश हा दुष्काळग्रस्त प्रदेश आहे. शेती व मेंढपाळ व्यवसाय हे तेथील प्रमुख व्यवसाय आहेत. पावसाच्या अनियमितपणामुळे तेथील शेतीव्यवसायाला अवकळा आली आहे. अर्थातच बेभरवशाच्या पावसाची प्रतीक्षा करणारा हा समाज, उदरानेर्वाहाच्या बाबतीत नेहमीच संकटात सापडलेला असतो. तेथे शेतीव्यवसाय हा जुगार ठरतो. म्हणून मेंढपाळीचा व्यवसाय करणारी कुटुंबे तेथे अधिक आहेत. साहजिकच बनगरवाडी या कादंबरीतील धनगर आपल्या स्वतःच्या जगण्यापेक्षा मेंढरांच्या जगण्याला अधिक महत्त्व देतात. मेंढरे जगली तरच आपण जगू हे कटू सत्य त्या धनगरांच्या परिचयाचे आहे. म्हणूनच स्वतःच्या जगण्यापेक्षा मेंढरांच्या जगण्याला, त्यांनी अधिक महत्त्व दिलेले गैर वाटत नाही. यावरून त्या त्या प्रदेशाला स्वतःचे असे निसर्गदत्त वैशिष्ट्य असते आणि हे प्रदेशवैशिष्ट्य सुध्दा एकमेवाद्वितीय असल्या- कारणाने त्या साहित्यकृतीवरही त्याचा अपरिहार्यपणे परिणाम हा होतच असतो. त्यातूनच त्या कलाकृतीला § साहित्याला § प्रदेशपुरस्सर वेगळेपण लाभत असते. प्रादेशिक साहित्याला ठळकपणे लाभणारा हा प्रदेशपुरस्सर वेगळेपणा प्रकर्षाने लक्षात येतो. हा परिणाम कधीच अलग करता येत नाही. या संदर्भात कृ.ब.निकुम्ब म्हणतात, "बनगरवाडीत ठसठशीत माणदेशाचे दर्शन घडते. बनगरवाडी या प्रदेशव्यक्तीचे

दर्शन घडोवणे हाच या कथानकाचा हेतू आहे. . . पार्श्वभूमीची जाण रहावी इतके प्रादेशिक उल्लेख या कादंबरीच्या भाषेत आहेत." 9

प्रादेशिक साहित्याला एक विशिष्ट क्षेत्र अगर प्रदेश पार्श्वभूमी म्हणून लाभलेला असतो. तसेच विशिष्ट अनोळखी जीवनप्रणाली पार्श्वभूमी म्हणून लाभलेली असते. या वेगळ्या जीवनप्रणालीचा ठसा ती साहित्यकृती प्रभावीपणे व्यक्त करते. त्यातूनच त्या साहित्यकृतीला प्रादेशिक वेगळेपणा लाभतो. उदा. रणजीत देसाई यांची "बारी" ही प्रादेशिक कादंबरी. या कादंबरीत बेरडांचे आचार-विचार, त्यांची वेगळी जीवनप्रणाली, त्यांच्या परंपरा, त्यांच्या पाप-पुण्याच्या कल्पना यांचे वेगळे दर्शन घडते आणि या वेगळ्या जीवनदर्शनातच "बारी" कादंबरीचे वेगळेपण ठळक झाले आहे.

अशाप्रकारे प्रादेशिकतेमध्ये समाविष्ट होणा-या घटकांमुळेच हा वेगळेपणा प्राप्त होतो, असेच म्हणावे लागेल. या वेगळेपणामुळेच साहित्यकृतीला प्रादेशिकतेचे रंग प्राप्त होतात. श्री. ना. पेंडसे यांच्या "गारंबीचा बापू" मध्येही हा वेगळेपणा प्रकर्षाने जाणवतो व कोकणातील लोकसंस्कृतीचे वेगळेपणाने दर्शन घडते. खरेतर या वेगळेपणामुळेच साहित्यकृतीला अनन्यसाधारणत्व लाभते ही गोष्ट खरी आहे. म्हणूनच तर साहित्यकृतीला वेगळेपणा प्राप्त करून देणारी ही प्रादेशिकता आदितीय तथा अनन्यसाधारण ठरते, पवढे मात्र निश्चित. मात्र त्या कलाकृतीला श्रेष्ठत्व लाभणे ही गोष्ट लेखकाच्या प्रतिभासामर्थ्यावर अवलंबून असते.

थोडक्यात प्रादेशिकतेमुळे साहित्यकृतीला त्या त्या प्रदेशातील मानवी जीवनदर्शनाची व त्या त्या प्रदेश दर्शनाची सूक्ष्म सौली प्राप्त होते. तसेच त्या प्रादेशिकतेच्या पार्श्वभूमीवर लेखकाने घेतलेल्या अनुभवांना आगळे-वेगळे पैलू प्राप्त होतात. या विविध पैलूंच्या आकारातून एक नवा आशय, एक नवा आकृतिबंध एक नवा आचार सिध्दांत, एक नवी जीवनधारणा किंवा जुन्याचेच सुरेख सुसंगत असे पुनर्स्थापन यांचे आकलन होऊन निसर्ग, मानव आणि तज्यन्य पारोस्थितीतून

एक नवे वाङ्मयदर्शन घडून येत असते.

✓ (प्रादेशिक पार्श्वभूमीवर उद्भवलेल्या घटना, प्रसंग आणि जीवननाट्य यामधून "प्रादेशिक लोकमानस" आणि "सामूहिक लोकमानस" अधिक ठळकपणे प्रकट होत असते.) उदा. "माणदेशी माणसं" व "बनगरवाडी" या कलाकृतींतील पात्र, प्रसंग व घटना यांची चित्रणे याचा प्रत्यय आणून देतात.

निसर्गाची गूढरम्यता, त्यातून साकार झालेले विशिष्ट तत्व, त्या निसर्गाचा त्या लोकजीवनावर होणारा पारेणाम आणि त्यातून जन्माला आलेली लोकसंस्कृती या सर्वांचे वेगळे दर्शन प्रादेशिकतेमुळे होत असते. या वेगळेपणातच प्रादेशिकतेचे रंग भिंसकून गेलेले असतात त्यामुळे त्या प्रादेशिक साहित्यकृतीला प्रादेशिक वेगळेपणा प्राप्त होत असतो.

प्रादेशिकतेचा लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर होणारा पारेणाम

मानवी जीवनाच्या क्रिया-प्रतिक्रियांच्या आंदोलनातून उद्भवलेल्या भावसत्याचा आविष्कार कथाकाराला करावयाचा असतो. या क्रिया-प्रतिक्रियांशी विशिष्ट स्थल-काल-सापेक्ष परिस्थितीही जबाबदार असते. तेथील नैसर्गिकता आणि भौगोलिकताही मानवी जीवनाला आकार देण्यास कारणीभूत ठरतात. अशाप्रकारे निसर्ग आणि मानव यांच्या कार्यकारण संबंधाचा शोध घेण्याचे कार्य प्रादेशिक साहित्यातून लेखक करीत असतो.

"प्रादेशिक साहित्यचित्रण हा देखील लेखकाच्या कलात्मक प्रवृत्तीचा आविष्कार आहे. " 10 असे म्हटले जाते. तराही इतर साहित्याच्या तुलनेत प्रादेशिक साहित्यातील "कलात्मक आविष्कार" हा अगदी वेगळा असतो. लेखकाच्या व्यक्तिगत कलात्मक प्रवृत्तीला प्रादेशिक साहित्यात पूर्णतः मोकळीक नसते. तर कलात्मक का होईना पण प्रदेशानिष्ठ वास्तवाचेच संस्कार त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला चिकटलेले असतात. निदान प्रदेशानिष्ठ कलात्मकतेची जाण तरी लेखकाला बाळगावीच लागते. प्रादेशिक वास्तवाला नजरेआड करून लेखकाला चालत नाही. लेखकाच्या अवास्तव कल्पनावेलासाला आळा

घालणा-या या प्रादेशिक वास्तवाचा जाणीवपूर्वक लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम हा होतच असतो, हे देखील निश्चित.

उदा. माणदेशासारख्या दुष्काळी, नापीक प्रदेशाच्या पार्श्वभूमीवर सर्रास समृद्ध बागायती शेतीचे, पीकपाण्याच्या मुबलकतेचे, आत्यंतिक आर्थिक भरभराटीचे आणि गर्द-घनदाट वनाईचे चित्रण केले तर, ते चित्रण कितपत प्रादेशिक नि सार्थ ठरेल ? म्हणून लेखकाला तिथल्या प्रादेशिक वास्तवाशी सायुज्य व्हावे लागते. म्हणूनच हे प्रादेशिक वास्तव त्याच्या व्यक्तिमत्त्वावर कळत नकळत परिणामकारक प्रभाव गाजवत असते.

किंबहुना लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वावरही त्या प्रादेशिकतेचे संस्कार झालेले असतात. पण या प्रादेशिकतेचा संस्कार किंवा परिणाम त्याच्या व्यक्तिमत्त्वावर कितपत अन् किती होतो ? हा मूलतः मतभेदाचा भाग आहे. तरीही लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर या प्रादेशिकतेचा परिणाम कमी-अधिक प्रमाणात होतच असतो असे मानले जाते. त्यामुळेच तो आपल्या कलाकृतीतील पात्रांना त्या प्रदेशाचे रंग, गंध, रूप बहाल करित असतो, असे म्हटले जाते.

✓ (सर्वसाधारणपणे लेखकाचे अनुभव हे त्याचे स्वतःचे अनुभव असतात असे सर्रास म्हटले जाते. परंतु त्याच्याही व्यक्तिमत्त्वावर त्या विशिष्ट प्रदेशाचा परिणाम झालेला असतो.) त्यामुळेच त्याचे अनुभव हे त्या प्रादेशिक विशिष्टतेशी तदाकार झालेले असतात. हे अनुभव त्या प्रादेशिक विशिष्टतेशी तदाकार असतील तर ठीकच. मात्र ते नसले तरी वास्तवातील "प्रादेशिक विशिष्टतेत" ते त्याला ओंतावे लागतात. शेवटी त्याला वास्तवातील प्रादेशिकतेचाच आधार घ्यावा लागतो. या सा-यातून त्याच्या अनुभवाला, व्यक्ति, घटना, प्रसंगाला आणि एकूणच त्याच्या साहित्यकृतीला प्रादेशिक विशिष्टतेच्या वास्तवाचे प्रातिनिधिक स्वरूप प्राप्त होत असते.

सरे तर प्रादेशिक साहित्यातच वास्तवाची अपेक्षा असते असे नाही. तर सर्वच साहित्यात ती अपेक्षली जाते. परंतु प्रादेशिक साहित्याखेरीज इतर साहित्यातील वास्तव हे पूर्णतः वस्तुस्थिती निरपेक्ष असले तरी चालते. परंतु प्रादेशिक साहित्यातील वास्तवाला मात्र "प्रादेशिक विशेषतेतील वस्तुस्थिती"शी अवास्तव विसंगत राहून चालणार नाही. नाहीतर त्या साहित्यातील प्रादेशिकतेला कृत्रिमता आल्याशिवाय चालणार नाही. अर्थातच लेखकाने चित्रित केलेल्या प्रादेशिक साहित्यात वास्तवता वास्तवाची ठरते ती यासाठीच की, त्या प्रदेशातील विशिष्ट असा निसर्ग, त्याच्याच स्कारातून उद्भवलेली सामूहिकता, या सामूहिकतेची संलग्न असणारे सामाजिक, सांस्कृतिक जीवन इत्यादीप्रमाणेच त्यात अंतर्भूत असलेल्या इतर बाबी यांचे यथार्थ दर्शन व्हायचे असेल तर ते चित्रणच मुळी वास्तव रूपात येणे गरजेचे आहे. या अंतर्भूततेतूनच लेखकांची प्रावर्ण मानसिकता वास्तव संकुल होत जाते.

हे वास्तवाचे प्रातेनिधिक्त्व त्याला आपल्या व्यक्तिमत्त्वावर लादून घ्यावे लागते. किंबहुना लेखकही या वास्तवाशी सायुज्य असतोच कारण त्याच्या व्यक्तिमत्त्वावरही या वास्तवातील "प्रादेशिक विशेषतेचे संस्कार झालेले असतात. या वास्तव प्रदेशाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वावरही परिणाम झालेला असतो, प्रभाव पडलेला असतो असे म्हटले जाते. परंतु तज्यन्य वास्तवाशी तो कितपत सायुज्य असेल, सामाजिक असेल हे सांगता येत नाही. त्यामुळे त्याने या "प्रादेशिक विशेषतेचे" स्वीकारणे-या अर्थाने प्रातेनिधिक्त्व हे स्वीकारलेच पाहिजे, अशी अपेक्षा असते. या अपेक्षेतूनच लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर वास्तवातील प्रादेशिकतेचा परिणाम होण्याचा संभव असतो. परंतु त्याने या प्रादेशिकतेला वास्तव रूप देणा-या अनुभवांत तथा चित्रणात कितपत प्रामाण्य आणले ? यावरूनही त्याच्या साहित्यातील प्रादेशिकता कितपत अस्सल आहे ठरविता येते.

तात्पर्य : प्रादेशिक वास्तवाची अकृत्रिम जाण लेखक कळत-नकळत लावून असतो. परंतु कधी कधी ही जाण न बाळगताही अस्सल प्रादेशिक साहित्याची निर्मिती होत असते, तेव्हा तो वाङ्मयीन अपघात समजला जातो. परंतु तो

अपघात नसून नकळत लेखकाच्या व्यक्तिमत्वात मुरून गेलेली ती एक "अकृत्रिम जाण"च असते, की जिने स्वतत्त्वानुसार लेखकाचे व्यक्तिमत्व बदलून टाकलेले असते.

ग्रामीण साहित्यातील प्रादेशिकता हे वाङ्-मयीन मूल्य होऊ शकते का ?

✓ (वास्तविक "प्रादेशिकता" हे साहित्याचे विशेषण आहे, वैशिष्ट्य आहे. ती एक वाङ्-मयीन प्रवृत्ती आहे. परंतु ते साहित्याचे स्वतंत्र मूल्य नव्हे. तर साहित्यकृतीतील पात्रे, प्रदेश, जीवनपध्दती आणि भाषा या सा-यांवर प्रभाव गाजवणारी ती एक प्रवृत्ती आहे.) अर्थात विशिष्ट कलाकृती ही जोपर्यंत प्रादेशिकतेचे रूप धारण करत नाही तोपर्यंत तिला "प्रादेशिक" ही संज्ञा प्राप्त होत नाही. म्हणजे विशिष्ट जीवनप्रणालीचा प्रभाव जोपर्यंत त्या कथेतील व्यक्ती, भाषा जीवनपध्दती-वर जाणवत नाही तोपर्यंत ती स-या अर्थाने प्रादेशिक कथा ठरत नाही.

याच संदर्भात र.बा.मंचरकर म्हणतात, "प्रादेशिकता म्हणजे जीवनाचे व्यक्तवादेत्व आणि वाङ्-मयाचे वास्तववादेत्व याविरुद्ध चाललेली "निसर्गाकडे परत" या नावाने ग्रामीण जीवनाकडे वाटचाल करणारी प्रतिक्रियारूप अशी चळवळ आहे. तशीच स्थानिक प्रदेशाचा लोकजीवनावर प्रभाव दाखवणारी एक वाङ्-मयीन प्रवृत्ती आहे." 11 यातून मंचरकरांना हेच म्हणायचे आहे की, प्रादेशिकता हे स्वतंत्र वाङ्-मयीन मूल्य नव्हे तर ती एक वाङ्-मयीन प्रवृत्ती आहे. अर्थातच प्रादेशिकता म्हणजे नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक वातावरणाला महत्त्व देणारी वाङ्-मयीन प्रवृत्ती आहे. म्हणून कोणत्याही निसर्गाने युक्त अशा विशिष्ट भू-प्रदेशाच्या अनन्यसाधारण व्यक्तिमत्वाला केंद्रस्थानी ठेवून निर्माण होणा-या साहित्याला "प्रादेशिक साहित्य" असे संबोधण्यास काहीच हरकत नाही.

कोणत्याही साहित्याचे विशेषीकरण किंवा प्रकटीकरण करण्यामागे जो मुख्य हेतू असतो तो असा की, त्या साहित्याचे अनेकविध दृष्टिकोनातून व सर्वांगी पारंपूर्णतेतून नीटपणे व काटेकोरपणे विश्लेषण करता यावे, त्याचा नीटपणे विचार करता यावा, त्याचे स्वरूप नेमकेपणाने आस्वादता यावे व विकासाचा मार्ग शोधता

यावा, हाच असतो. कालौघात साहित्य संकल्पनेत, समाज व्यवस्थेत, जीवनव्यवस्थेत एकूण मानवी घटकात किंवा विशेषात फरक पडत जातो आणि त्याचा परिणाम साहित्यनिर्मितीवर आणि साहित्य व्यवस्थेवरही घडतो. त्यातूनच बदलत्या साहित्याचे, साहित्य घटकांचे वर्णन व विश्लेषण करण्यासाठी नवनवी विशेषणे वापरावी लागतात. ती मूलतः कमी अधिक व्यापक, अर्थपूर्ण व महत्त्वाची असतात. तसे त्यांना कालौघात कमीअधिक महत्त्व येण्याची शक्यता असते. म्हणून त्यांचे वर्गीकरण, विशेषीकरण करणे महत्त्वाचे ठरते इतकेच. याचसंदर्भात डॉ. आनंद यादव म्हणतात, "कलाकृतींचे आधारभूत असे वास्तव संदर्भ शोधताना व विचार करताना असे विशेषीकरण वर्गीकरण विचाराला आधार म्हणून करावे लागते. परव्ही त्यासाठीच वाङ्मयप्रकाराच्या विशेषांचा निर्देश करणारे विशेषण त्या वाङ्मयप्रकाराला लावावे लागते." 12

श्री. ना. पेंडसे यांच्या कादंबरीबद्दल लिहिताना डॉ. स. रा. गाडगीळ म्हणतात, "प्रादेशिकता हे कलाकृतीचे स्वतंत्र मूल्य नव्हे" पेंडसेंचे हे म्हणणे सरे आहे. लेखक कोणत्या प्रदेशाशी, त्या प्रदेशातील माणसांशी, त्यांच्या आशा-आकांक्षाशी त्यांच्या वेदना-संवेदनाशी, कितपत प्रामाणिक आहे, याला महत्त्व आहे. केवळ प्रामाणिकपणाही पुरेसा नाही. त्या माणसाच्या अंतरंगात प्रवेश करण्याचे सामर्थ्य त्याच्या प्रतिभेत आहे की नाही यावर त्याच्या कलाकृतीचे महत्त्व अमान्य करता येत नाही. विशिष्ट प्रदेश आणि त्या प्रदेशाच्या मातीत वाढलेली माणसे यांच्या आंतरिक स्पंदनाचे संवाद-विसंवादाचे मूक आणि अदृष्ट साम्य साकार करणारा कलावंत हा सामान्य नव्हे पवढे निश्चित. प्रादेशिकता हे स्वतंत्र कलामूल्य नव्हे हे निश्चित तरीही प्रतिभावान कलावंताने साकार केलेल्या प्रादेशिकतेचे आगळेपण कलाकृतीला अनन्यसाधारणत्व प्राप्त करून देणारे असते हे मान्यच करावयास हवे." 13

अर्थातच ग्रामीण साहित्यातील प्रादेशिकता हे वाङ्मयीन मूल्य होऊ शकत नाही. कारण अस्सल प्रादेशिकतेमुळे साहित्याला निर्विवाद वाङ्मयीन श्रेष्ठत्व लाभते का ? या प्रश्नाचे उत्तर ब-याच अंशी वादग्रस्त ठरते. तसेच साहित्यातील अनुभवाच्या सिध्दतेपेक्षा प्रादेशिकतेच्या सिध्दतेला अधिक महत्त्व आहे असे ठामपणे

म्हणता येत नाही. किंबहुना ते एक विचित्र धाडस ठरण्याची शक्यता वाटते म्हणजेच साहित्यातील अनुभवाच्या सिध्दतेपेक्षा साहित्याच्या संकल्पनेला अवास्तव महत्त्व देता येत नाही. या अनुभवाच्या सिध्दतेला उठाव देण्यास प्रादेशिकता साह्यभूत ठरते. त्यामुळे ती अनन्यसाधारण ठरते हे निश्चित. मात्र अनुभवाच्या सत्त्वापेक्षा तिला जास्त महत्त्व आढे असे म्हणता येत नाही. किंबहुना साहित्यातील अनुभवाचा आकार हा प्रादेशिक वस्तुस्थितीसापेक्ष असेलच असे नाही. म्हणूनच प्रादेशिक वस्तुस्थिती तथा वास्तव जसे गौणस्थानी जाते तशीच प्रादेशिकताही दुय्यम ठरते. अर्थातच प्रादेशिक साहित्यातील तथा ग्रामीण साहित्यातील प्रादेशिकता हे कलाकृतीचे अंतीम साध्य होऊ शकत नाही, तर अनुभवाची सिध्दता हे कलाकृतीचे अंतीम साध्य ठरते. मात्र अंतीम साध्य साधण्यास प्रादेशिकतेचा हातभार लागतो हे नाकारता येत नाही. त्यामुळे प्रादेशिकता ही अद्वितीय, अनन्यसाधारण ठरते पण अनुभवाच्या सिध्दतेपेक्षा श्रेष्ठ ठरत नाही.

तात्पर्य : साध्यापेक्षा साधनाला अधिक महत्त्व असत नाही. तरीही साधनाला महत्त्व नाही असे मात्र नाही. परंतु साध्यापेक्षा ते थोडे कमी असते. साध्य साधणारे साधन हे काही कमी महत्त्वाचे नसते तरीही अंतीम साध्य साधल्यानंतर साधनाकडे थोडे दुर्लक्ष होणे स्वाभाविकच. तेणेकरून प्रादेशिकता हे साधन नि अनुभवाची सिध्दता हे अंतीम साध्य होय. अंतीम साध्याहून साधन केव्हाही गौणच, दुय्यमच ठरते. म्हणूनच प्रादेशिकता हे वाङ्मयीन मूल्य होऊ शकत नाही. तर आपल्या वेगळ्या अशा घटकतत्वांची नि आवेष्कार लक्षणांची सांगता करणारी ती एक वाङ्मयीन प्रवृत्ती आहे. या वेगळ्या प्रवृत्तीची वेगळी संकल्पना का मानण्यात आली ? तर वेगळ्या वाङ्मयीन प्रवृत्तीची वेगळी जाण सुस्थित प्रस्थापित करण्यासाठी ही वेगळी संकल्पना मान्य करण्यात आली, असेच दिसून येते.

दर्भ :-

- कुलकर्णी श्री.मा. , दोडके गो.रा. : "आजच्या मराठी साहित्यातील प्रादेशिकता" मोजे साप्ताहिक 21 एप्रिल 1957.
- भावे स.शि. : आनंद यादव यांच्या "ग्रामीणता साहित्य आणि वास्तव" या पुस्तकाची प्रस्तावना, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती मे 1981, पृ.3
- कोतापल्ले नागनाथ : ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि शोध, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प्रथमावृत्ती 4 जानेवारी 1985, पृ.15, 16.
- भोसले द.ता. : ग्रामीण साहित्य : एक चिंतन, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती 1988, पृ.44,45.
- कोतापल्ले नागनाथ : ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि शोध, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती 4 जानेवारी 1985, पृ.17.
- कुलकर्णी मदन : मराठी प्रादेशिक कादंबरी : तंत्र आणि स्वरूप, श्री.मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती 16 जून 1984, पृ.21.
- तत्रेव, पृ.18.
- वडेकर प्रल्हाद : आशय आणि आविष्कार, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती मार्च 1988, पृ.26.
- निकुम्ब कृ.ब. - वैखरी : "बनगरवाडी एक आस्वाद" वैखरी नियतकालिक एप्रिल ते सप्टेंबर 1972, पृ.34.
- मोहरीर भ.प्र. : अनुभूती आणि अभिव्यक्ती, विदर्भ साहित्य प्रकाशन माला अमरावती 1958, पृ.154.
- मंचरकर रत्नाकर बापूराव : एकोणिसशे साठ नंतरची ग्रामीण कादंबरी, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, डिसेंबर 1980, पृ.58.

12. यादव आनंद : ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव, मेहता पब्लिशिंग
हाऊस - पुणे, प्रथमावृत्ती, मे 1981, पृ.91.
13. गाडगीळ स.रा. : "प्रतिष्ठान" †नियतकालिक† फेब्रुवारी मार्च एप्रिल
1964, पृ.54, 55.